

З історії “антирадянського страйку” харківських фізиків (1936-1937 рр.)

*До 100-річчя від дня народження
Л.Д. Ландау*

Анатолій Довбня
доктор фіз.-мат. наук,
член-кореспондент
НАН України,
директор НДК “Прискорювач”
ННЦ “ХФТІ”, м. Харків

Юрій Ранюк
доктор фіз.-мат. наук,
професор, начальник
лабораторії ННЦ “ХФТІ”,
м. Харків

Оксана Шевченко
інженер
ядерної лабораторії
ННЦ “ХФТІ”,
м. Харків

У 2008 році виповнюється 80 років із дня заснування Українського фізико-технічного інституту (УФТІ) та 100 років з дня народження *Льва Давидовича Ландау*, одного з найвидатніших фізиків ХХ-го століття, Нобелівського лауреата. Ландау працював начальником теоретичного відділу УФТІ з 1932 по 1936 рік, і хоч термін це невеликий, важливих подій у його житті та житті УФТІ сталося чимало.

У Харкові було закладено початок створення теоретичної школи Ландау і педагогічного курсу Ландау з теоретичної фізики. У Харкові Лев Давидович познайомився зі своєю майбутньою дружиною — студенткою хімічного факультету Харківського університету — *Конкордією Дробаницевою*.

Шлях Ландау у Харкові не встеляли троянди, а надто у 1936-1937 роках. Про цей період життя УФТІ і *Л.Д. Ландау*, а саме про історію “антирадянського страйку” харківських фізиків 1936 року піде розмова далі. Вивчаючи архіви, ми прийшли до висновку, що можемо висвітлити цю подію ближче до істини, аніж мемуаристи.

Розпочнемо безпосередньо з фрагмента особової справи Ландау *Льва Давидовича*, професора, доктора фізико-математичних наук, завідувача кафедри експериментальної фізики фізико-математичного факультету Харківського державного університету.

Отже, на початку вересня 1935 року Ландау був зарахований у штат Харківського університету як викладач кафедри теоретичної фізики, а в жовтні того самого року очолив кафедру експериментальної фізики. Ректором у цей час був *О.І. Нефо-*

*Розпочато 29 серпня 1935 р.
Закінчено 31 березня 1937 р.
УФТІ*

науковий керівник III. 32
Харківський держуніверситет
Професор X. 35
*Харківський механіко-
машинобудівний інститут*
IX. 32

*Читає і перекладає зі слов-
нико-м: голландська, італійська,
українська
Читає та висловлюється:
данська,
Володіє вільно: німецька, англійська,
французька, російська.*

З особової справи Л.Д. Ландау

росний, який і запросив Ландау в університет. Парадоксально, але факт: професор Ландау працював викладачем на кафедрі теоретичної фізики, завідувачем якої був його аспірант, *Л.М. Пятигорський*, який на той час не мав наукового ступеня.

Стосунки між студентами і професором були складними. Так було в Механіко-машинобудівному інституті, так стало і в університеті. Без особливих церемоній професор міг поставити студентам на екзамені 50% двійок, а студенти без найменшого докору сумління писали на нього скарги в партійний і комсомольський комітети університету. Почалося накопичення “компромату” на професора у вигляді скарг студентів. Лев Давидович не надто поважав філософські “авторитети” і вимоги марксистської філософії. У присутності “войовничих матеріалістів” він дозволяв собі на семінарах і конференціях характеризувати матеріалізм як “шкідливе для науки схоластичне вчення”.

Настав 1936 рік — рік московських показових процесів.

Обстановка в університеті була

напруженою, і цю напруженість посилювала загальна істерія, пов'язана з пошуком ворогів народу.

20 серпня 1936 р. на загально-міському партійному активі секретар міському КП(б)У Демченко наголошував: *“Цей процес (у Москві якраз судили Зінов'єва, Каменєва та ін., — авт.) повинен поставити перед нами завдання, щоб жоден ворог не залишився на наших підприємствах, заводах. Кожний чесний комуніст, працівник нашої великої країни зобов'язаний докласти всіх зусиль, щоб цих ворогів викрити, посадити на лаву підсудних...”*.

Дійшла черга й до університету. 15 січня 1937 року відбулося засідання Бюро Харківського міського комітету КП(б) України. На порядку денному: *“Про роботу парторганізації Харківського держуніверситету”*. Архівні документи цього засідання помічено грифом *“Цілком таємно”*. Нижче викладно фрагменти доповіді секретаря партійного комітету т. Кравченка:

“Харківський університет з 1932-33 років стає фактично найпотужнішим гніздом контрреволюції, як із погляду ідеологічних, так і організаційних виступів наймахровіших контрреволюціонерів — троцькістів, правих, українських націоналістів і різного іншого дрантя контрреволюції (Блудов, Брон, Гнатюк, Хоменко, Степовий, Гуревич та ін.).

... Найбільше поширення контрреволюційних теорій і вплив на студентство ХДУ було на фізико-математичному факультеті. Це підтверджує той факт, що в березні 1936 року було арештовано за контрреволюційну діяльність 11 осіб студентів, а в серпні 7 осіб. ... На фізико-математичному факультеті поширення і протягування контрреволюційних ідей і зараз ведеться відкрито з боку викладачів фізики (Корець, Ліфшиць, Ландау та ін.).

... Окрім вищевказаних фактів протягування фашистсько-троцькістської контрабанди в теорії, Ландау і Шубников пропагують фашистські расові теорії, а саме: вони заявляють, що *“фізиками можуть бути люди особливої породи, з дитинства обдаровані фізичним талантом”* і, звертаючись до студентів фізико-математичного факультету, заявляють, що *“з усіх вас, якщо й закінчать університет 15% (фізичне відділення), то це буде добре, решта мають відсіятись”*.

...На вимогу ректора від Ландау негайно перебудуватися в ідеологічному плані та розкритикувати свої помилки, Ландау, відмовившись від

цього, організував під керівництвом Шубникова страйк усієї групи кількістю 7 осіб з метою остаточно дезорганізувати роботу фізико-математичного факультету.

... Я не вникаю в критику конспекту Ландау, але хоч, щоб авторитетна комісія дала рецензію на нього, яка з'ясує, що цей конспект є низькою й огидною компіляцією. Зараз уже відомо всім, що Ландау і його школа, власне кажучи, є реакційними ідеалістами, які протягують ідеалістично-махістські погляди, що заперечують будь-які зв'язки філософії діалектичного матеріалізму з наукою — фізикою, Ландау заявляє, що визначення *Енгельса* з питань фізики давно застаріли й жодної наукової цінності зараз не мають. Ландау, виходячи зі своїх реакційно-ідеалістичних ідей, прийшов до того, що став заперечувати закон збереження енергії”

Без сумніву, ректор університету Нефоросний знав текст доповіді парторга на майбутньому Бюро. Як досвідчений партійний і державний працівник, він добре зрозумів, які наслідки буде мати викриття троцькістів в університеті, і вирішив запропонувати Ландау ще до засідання Бюро залишити університет. Отже, 25 грудня 1936 року, у п'ятницю, ректор зустрівся з професором у своєму кабінеті і між ними відбулася серйозна розмова. Вийшовши від Нефоросного, Ландау попрямував до свого друга Шубникова і все йому розповів. Шубников, вирішивши, зі свого боку, натиснути на Нефоросного, 26 грудня 1936 року написав йому записку такого змісту:

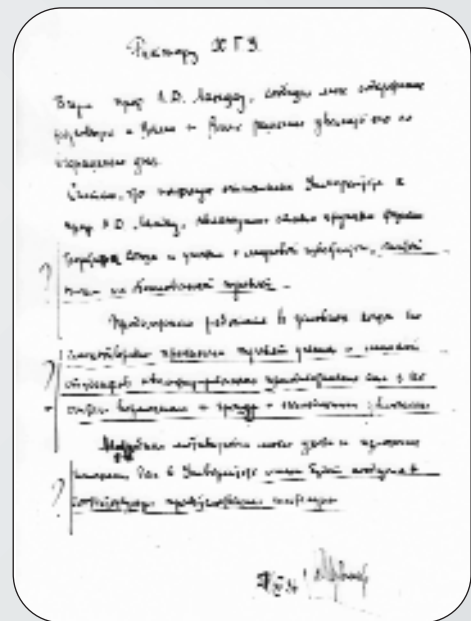
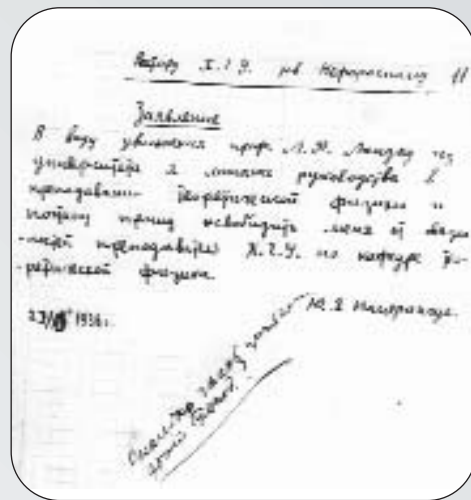
“Вчора Ландау сповістив мене про зміст розмови з Вами і Ваше рішення звільнити його з учорашнього дня. Вважаю, що обурливе ставлення Університету до проф. Л.Д.Ландау — видатного фізика-теоретика Союзу й ученого зі світовим ім'ям, є відвертим, нічим не прикритим цькуванням. Продовжувати працювати в умовах, коли зі сміховинних причин цькують ученого й позбавляють студентів кваліфікованих викладацьких сил, не вважаю можливим і прошу негайного звільнення.

Детальне вмотивування свого вчинку і викладення стану справ в університеті я повідомлю відповідним урядовим інстанціям”.

Після цього Шубников вирішив залучити до цієї справи своїх співробітників. Остаточне рішення про колективне подання заяв і їхній зміст уфтинці прийняли у неділю, 27 грудня 1936 року.

Всі співробітники — А.І. Ахієзер, І.Я. Померанчук, Є.М. Ліфшиць, А.К. Кікоїн, В.С. Горський — написали однакові заяви. Наступного дня Є.М.Ліфшиць відніс усі заяви в університет. А сама історія набула широкого резонансу.

Як стверджує В.В. Воробйов (тоді

проректор університету), після розмови з ректором Ландау піднявся і пішов, гримнувши дверима.

Пізніше, 3 серпня 1938 року на допиті в Бутирській тюрмі в Москві Ландау казав так: *“Мене звільнили з університету за проітовхування буржуазних ідей в лекціях”*. Чому Ландау не “гримнув” дверима університету одразу ж і не поїхав, скажімо, в Москву, куди П.Л. Капиця його давно запрошував? На наш погляд, причина одна, — він не хотів залишити своїх співробітників, хоча через два тижні йому довелося це зробити.

Ситуацію обговорювали на Вченій раді університету, в парткомі, в профспілковій організації. *“На Вченій*

раді хтось назвав це "страйком", хтось додав епітет "антирадянський" — і так ми всі стали страйкарями", — згадував Кікоїн.

Зі спогадів О.І. Ахієзера: "У березні 1937 року Ландау було звільнено з університету. Мотиви звільнення в наказі не названо, але в подальшому з'ясувалося, що причиною стала начебто пропаганда ідеалізму з боку Ландау. Зрозуміло, що на його адресу були доноси і наговори. На знак протесту Шубников і співробітники теоретичного відділу Ландау, які працювали в університеті, подали заяви про звільнення. Це було кваліфіковано як страйк, і вся група була викликана в Київ до наркому вищої освіти В.П. Затонського". "Блискавка" з Наркомату освіти України: "Негайно приїхати" була отримана одразу після Нового 1937 року. Але після бесіди, як стверджує її учасник О.І. Ахієзер, нарком Затонський побажав всім "спокійно

працювати".

Однак машина набрала таких обертів, що ні ректор, ні нарком уже не могли її зупинити.

Всіх "страйкарів" наказом т.в.о. ректора (Гуревича) 5 січня 1937 року було звільнено з університету "за свідомий зрив занять". 16 січня 1937 року ректора Нефоросного було виключено з партії, а 17 січня звільнено з університету.

Страйкарі визнали свою політичну помилку. В один день, 17 лютого 1937 року були написані "покаянні заяви" на ім'я ректора університету. Всі протестували проти формулювання "за свідомий зрив занять" і просили поновити їх на роботі. До речі, організованість групи "страйкарів" була настільки високою, що ніхто з них не залишив роботу до появи наказу про звільнення. Але саме ця організованість групи спричинила обвинувачення всіх у страйку. Тут подано заяви І. Померанчука і Л. Шубникова на ім'я ректора університету, датовані 17 лютого 1937 року, які, на наш погляд, не потребують зайвих коментарів.

Зараз важко зробити висновок, під впливом чого ректор погодився пізніше змінити формулювання наказу. Так чи інакше, але наказом від 20 лютого 1937 року всіх учасників "страйку" було звільнено з університету з формулюванням "за власним бажанням"...

Здається, лише після Бюро, хоч воно і було секретним, Ландау, врешті, усвідомив серйозність ситуації і другого дня (16 січня 1937 р.) виїхав до Москви. Нижче наведено наказ по університету, який ми не беремося коментувати, і який для нас залишається загадковим. Отже, цим наказом Ландау призначили завідувачем кафедри теоретичної фізики (до чого він, безперечно, прагнув) тим самим днем (15 січня 1937 року), коли відбулося Бюро, на якому його так гостро критикували. Безперечно, зміну кафедри можна вважати заохоченням. Уже із Москви Ландау написав ректору листа, яз якого випливає, що Ландау не знав

про наведений вище наказ по Харківському державному університету від 20.01.1937:

21 березня 1937 р. в університеті було видано наказ № 98 "Проф. Ландау Л.Д. звільнити з посади зав. кафедри

Ректору Харківського держ. університету від проф. Л.Д. Ландау

Заява

У зв'язку з моїм переїздом на постійну роботу в м. Москва на запрошення директора Інституту фізичних проблем Академії наук проф. П.Л. Капиці прошу відрахувати мене з числа співробітників університету. У дружелюбному співробітстві з державою кожного педагогічного навчання, і тому не від'їжду від викладання у викладачів.

По адміністративній лінії мене наприкінці січня було звільнено від завідування кафедрою загальної фізики і жодних інших призначень я не одержував. На випадок, якщо про те були переговори, коли ректор мав намір призначити мене завідувачем кафедри теоретичної фізики, то я повинен сповістити Вас, що, оскільки я переїхав на постійне проживання до м. Москви, то я не можу обійняти цю посаду. Рекомендую на завідувача кафедри теоретичної фізики кандидатів фізико-математичних наук В.М. Лівшиця або А.А. Ахієзера 10.02.1937.

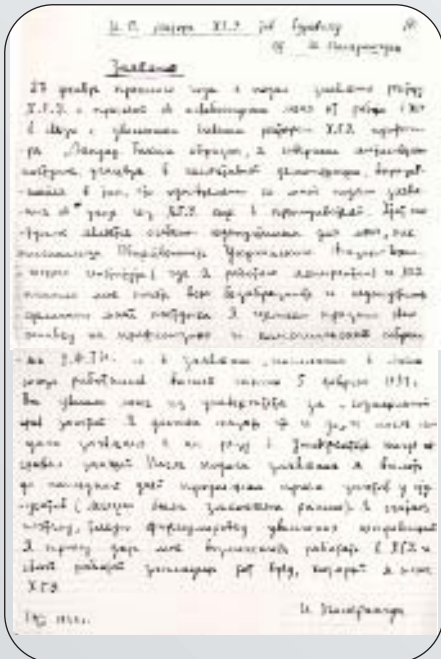
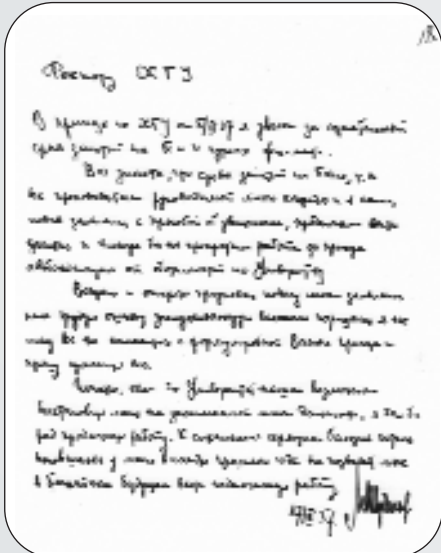
теоретичної фізики з 15 січня 1937 року у зв'язку з переходом на іншу роботу". Отже, 15 січня 1937 року Ландау було призначено завідувачем кафедри теоретичної фізики Харківського університету, і того самого дня звільнено з цієї посади, на якій йому не судилося пропрацювати жодного дня.

Звертаємо увагу на ту обставину, що "страйк" на знак протесту проти звільнення Ландау з університету було розпочато 27 грудня 1936 року, тоді як, фактично, його було звільнено за власним бажанням 21 березня 1937 року.

Отже, страйк був безпідставним?

Майже через рік, 27 квітня 1938 року, Ландау було арештовано і звинувачено в тому, що він є активним учасником харківської антирадянської шкідницької організації, проводив підривну роботу в науці. За клопотанням видатних вітчизняних (зокрема, П.Л. Капиці) і закордонних (Н. Бор) учених, 28 квітня 1939 року його було звільнено.

Основним місцем роботи "страйкарів" був Український фізико-технічний інститут, і обстановка там мало чим тоді відрізнялася від обстановки в

Витяг
З наказу 19а від 20.01.1937 р. по Харківському державному університету: проф. Ландау Л.Д. звільнити з посади керівника кафедри експериментальної фізики і призначити керівником кафедри теоретичної фізики з 15/01 цього року.
Ректор ХДУ Гуревич

**Фотографія початку 1930-х років (друкується з дозволу редакції журналу "Природа").
Зліва направо: Л. Ландау, невідома, ймовірно М. Корець, невідомий**

університеті. Про це красномовно свідчить доповідна записка т. Кровицького на ім'я секретарів ЦК КП(б)У т.т. Косіора, Постишева, Попова, уривки з якої (мовою оригіналу) пропонуємо прочитати:

"В политическом отношении состояние института неблагоприятное. В институте работает большая группа иностранных подданных (12 чел.), преимущественно немцев, прибывших в разное время из заграницы. Среди иностранцев 4 бывших члена Германской компартии, о которых Коминтерн сообщил, что допускать их к оборонной работе нельзя. Иностранцы заняли в институте ответственные посты. Руководителем строительства опытной станции по глубокому охлаждению является иностранец Вайсберг, который был в Австрийской компартии, потом в Германской и затем перекочевал в Советский Союз. Германская компартия не поддерживает перевода его в ВКП(б). Лабораторией глубокого охлаждения, имеющей оборонное значение, ведает иностранец Руэман — немецкий подданный, недавно перешел в английское подданство.

Группа иностранцев имеет почву в институте для проведения контрреволюционной вредительской работы. В институте активно проявляет себя группа, выступающая против оборонной тематики, мотивируя тем, что она, якобы, может унизить уровень научной работы института. Участники этой группы: Шубников, бежавший за границу в 1923 г. и вер-

нувшийся в СССР в 1925 г.; Обреимов, мать и сестры которого бежали за границу в 1926 г., а брат белый офицер в Болгарии; б. комсомолец троцкист Корец, арестованный НКВД в конце 1935 г.; доктор Ландау, сын крупного вредителя, осужденного на 10 лет; после ареста Корца Ландау демонстративно не выходил на работу... В институт проникли троцкисты: член научного совета Имас, научный работник Синельников, бывший троцкист Лосев, выступавший против подписки на заем и вышеуказанный Корец... В то же время советская научная молодежь выживается из института... Среди научных работников института до сих пор существует расхлябанность, научные сотрудники много времени тратят на работы, которые с успехом могут быть выполнены монтерами и лаборантами, научная критика развернута недостаточно, среди аспирантов большая текучесть. Отделы института работают оторвано друг от друга..."

І далі, — резолюція П. Постишева від 21.12.1936 року: *"Сов. секретно. Тов. Балицкому В.А. Посылаю записку тов. Кровицкого о состоянии Харьковского физико-технического института. Прошу расследовать факты, о которых сообщается в записке, и о результатах сообщить ЦК КП(б)У"*.

За збігом обставин доповідна записка щодо УФТІ збіглась у часі зі "страйковими подіями" в університеті...

Л.Д. Ландау — єдиний серед

уфтинців, хто одержав високу державну нагороду за участь у розробці ядерної зброї, а саме — Золоту Зірку і звання Героя Соціалістичної Праці. У реалізації радянського атомного проекту активну участь брали його харківські аспіранти — Померанчук, Компанієць, Ахієзер, Шпінель.

Трагічною виявилася доля активістів "страйку".

Льва Шубникова було арештовано 6 серпня 1937 р. і розстріляно 10 листопада того самого року за звинуваченням у шпигунстві, диверсіях, шкідництві.

Вадима Горського було арештовано 21 вересня 1937 р. й розстріляно 8 листопада 1937 р. як учасника контрреволюційної троцькістської шкідницької організації.

Олексія Нефоросного було арештовано 20 липня 1937 р. і розстріляно 6 грудня 1937 р. як активного учасника контрреволюційної націоналістичної організації, члена антирадянської організації правих.

Наркома освіти **Володимира Затонського** було розстріляно в грудні 1937 року.